

ROMA QUADRATA

I

Ezen a címen jelent meg egy rövid, alig tízoldalas tanulmányom tizenhét évvel ezelőtt a *Rheinisches Museum*-ban.¹ Munkám gondolatmenete nagyjából a következő volt: az archaikus eredetű *Roma quadrata* kifejezés — Romulus városának, a legrégebb Rómának hagyományos neve — nem «négyzetalakú», hanem *négyfelé osztott és köralakú* Rómát jelent. A hagyomány szerint ugyanis Romulus az alapítást megelőző augurium alkalmával vette botját, a *lituust*, és ezzel a négy égtáj irányában megvonta a képzeletbeli *cardo* és *decumanus* vonalakat, négy részre osztván ezzel az egész látóhatárt, az *orbis terrarum*-ot és a vele kisebb koncentrikus kört, az alapítandó város területét. Elgondolásom szerint ebben a szakrális jellegű cselekményben, az *orbis terrarum* képzeletbeli négyfelé osztásában keresendő a *Roma quadrata* kifejezés magyarázata.

Tudomásom szerint ezt a magyarázatot azóta többen elfogadták,² sőt voltak olyanok is, akik tőlem függetlenül részben egészen más gondolatok alapján jutottak ugyanerre az eredményre.³ A továbbiak szempontjából azonban fontosabbnak tartom megemlíteni azt az időközben megjelent két dolgozatot, amely szembefordul kísérletemmel, elutasítja az általam javasolt magyarázatot, és más utakon keresi a *Roma quadrata* kérdés megoldását; az egyik *A. v. Blumenthal* cikke a *Klioban*,⁴ a másik *Förster Aurél* dolgozata az *EPhK*-ben.⁵ — Jóllehet e két munka egyáltalán nem győzött meg — ma is változatlanul fenntartom régebbi cikkem állításait, mégis el kell ismernem, hogy e két dolgozat hasznos és tanulságos volt számomra; részint azért, mert álláspontom világosabb, határozottabb megfogalmazására ösztönzött, részint pedig azért, mert felhívta a figyelmemet azokra a szempontokra, amelyeket cikkem megírásakor nem hangsúlyoztam eléggé.

Mindenek előtt szeretném leszögezni: feltétlenül egyetértek *Förster*nek azzal a gondolatával, hogy «a Róma alapítását megörökítő mondákban archaeológiai vagy éppenséggel történelmi tanulságokat keresni kilátástalan vállalkozás volna».⁶ Erről csakugyan nem lehet szó. De nem is törekedtem erre soha. Egy pillanatig sem hittem, hogy a *Roma quadrata* kifejezés magyarázata archaeológiai vagy történelmi (historiai) tanulságokkal is szolgálhatna. Ebből ugyan soha meg nem tudjuk, milyen alakú volt a *valóságban* Romulus városa, hol és merre feküdtek a határai. Hiszen éppen azt bizonyítottam, hogy a *Roma quadrata* név *szakrális* eredetű. Már pedig abból, hogy a szakrális elképzelés négyfelé osztott körnek tartja a várost, egyáltalán nem következik az, hogy ez a valóságban is geometriai pontosságú kör lett volna. — Ezt a gondolatot mindenestre hangsúlyozhattam volna már első dolgozatomban is; ezzel talán több félreértésnek elejét vehettem volna.

¹ Rhein. Mus. 87 (1938) 160—169.

² Pl. Fr. Dornseiff: Rhein. Mus. 88 (1939) 192.

³ Pl. W. Müller: Kreis und Kreuz (Deutsches Ahnenerbe Abt. 2 Nr. 10/1938.)

⁴ A. v. Blumenthal: Klio 35 (1942) 181—189.

⁵ Förster Aurél: EPhK 71 (1948) 1—10.

⁶ I. h. 1.

Mielőtt most közzétennem régebbi munkám folytatását, sorra veszem *Blumenthal* és *Förster* legfontosabb ellenérveit. Ez egyszeremind alkalmat ad majd arra is, hogy jobban megokoljam régebbi állításaimat. Előrebocsátom azonban, hogy a dolgozatnak ebben az első, polémikus részében nem térek ki bírálóimnak azokra az állításaira, amelyek a dolgozat második részében polémia nélkül is tárgyalhatók. Úgy gondolom, egyáltalán nem került volna sor *Blumenthal* és *Förster* egyik-másik ellenvetésére, ha dolgozatomnak ez a most kinyomtatásra kerülő, de már régen megírt második része idejében napvilágot látott volna.

Kör-e vagy négyzet?

Régebbi cikkem abból a megfigyelésből indult ki, hogy Plutarchos Romulus-életrajzának két részlete, a 9. és 11. fejezet egy-egy mondata, ellentmond egymásnak. A 9. fejezetben azt olvassuk, hogy Romulus megalapította az ún. *Roma quadrata*-t; Plutarchos ezúttal le is fordítja ezt a kifejezést görögre: *ὅπερ ἐστὶ τετράγωνον*. Ebből a gyanútlan modern olvasó természetesen csak arra gondolhat, hogy Plutarchos a *Roma quadrata* kifejezést *négyyszögletű Rómának* értette. Hiszen a görög *τετράγωνος* szó csakugyan *négyyszögletűt* jelent, sőt mint geometriai terminus technicus éppen «négyzetalakút». ⁷ — A másik helyen viszont, a 11. fejezetben, Plutarchos köralakúnak mondja Romulus városát: *ὅσπερ κύκλον κέντρον περιέγραψαν τὴν πόλιν*. Ezt az ellentmondást dolgozatom a következő gondolatmenettel oldotta fel:

1. A *Roma quadrata* név archaikus eredetű kifejezés, amelyet a későbbi korban már nem értenek meg magyarázat nélkül. Ezt bizonyítja nemcsak az, hogy Plutarchos «ún. *Roma quadrata*»-ról beszél (*τὴν καλουμένην Ῥώμην ζουαδοῦσιν*), hanem az is, hogy már Varro igyekezett megmagyarázni ezt a nevet (vö. Solinus 1, 17). ⁸

2. Abból a körülményből, hogy görög forrásaink Romulus városával kapcsolatban *τετράγωνον σχῆμα*-t emlegetnek (pl. Dion. Hal. I 88), egyáltalán nem következik az, hogy a latin *quadratus* szó a megmagyarázandó kifejezésben (*Roma quadrata*) csakugyan «négyzetalakút» jelentett. Ez legfeljebb csak azt bizonyítja, hogy a görögök már így értették a *Roma quadrata*-t. Nyílt kérdés azonban: vajon nem beszélhetünk-e még a görög *τετράγωνον σχῆμα*-val kapcsolatban is «négyfelé osztott körről». (Lásd erre vonatkozólag most már *Blumenthal* utalását is Aristophanes «Madarak» 1004 kk. soraira.)

3. A megmagyarázandó *quadrata* szón, illetőleg ennek görög fordításán kívül egyáltalán nincs adatunk arra, hogy Romulus városa «négyyszögletű» vagy «négyzetalakú» lett volna.

Ennek a gondolatmenetnek a fölvázolása után tettem kísérletet a kérdéses archaikus eredetű terminus megmagyarázására.

Érdekes már most, hogyan akarja feloldani a Plutarchos szövegében talált ellentmondást *Förster*, aki elutasítja az általam javasolt megoldást. — Szellemes fordulattal azt állítja, hogy Plutarchos a Romulus-életrajz 11. fejezetében egyáltalán nem a város alakját hasonlítja körhöz. Az «ellentmondás»

⁷ Lásd pl. Euclides, *Elementa*, vol. III (ed. I. L. Heiberg, Lipsiae 1886) pag. 408.

⁸ Nagyon sokan megpróbálták már a legkülönbözőbb feltevésekből kiindulva interpretálni ezt a Solinus—Varro helyet, de eddig még egy kísérlet sem sikerült. Kezdetől fogva többek között arra is törekedtem, hogy a *Roma quadrata*-kérdés megoldását lehetőleg függetlenítsem ettől a számunkra érthetetlen, úgy látszik, csak tudálékoskodó Varro-idézettől. Vonjunk le ebből csak annyi tanulságot: már Varro úgy érezte, meg kell valamiképpen magyaráznia a *Roma quadrata* kifejezést.

tehát csak a kutatók hosszú sorának félreértése lenne. Mint írja: «Plutarchos a városalapítás szertartásának folyamatát párhuzamba állítja a kör szerkesztésénél követett eljárással... Nem a két periféria alakját akarja az író összehasonlítani, hanem a két eljárási folyamatot. Mindkét esetben először a középpontot rögzítjük s azután szerkesztjük meg a kerületet. *A hely tehát nem szolgáltat bizonyítékot egy kör alakú Róma elképzelése mellett s nem áll ellen-tétben a 9. fejezetben említett τετραγωνος Ρώμη négyyszögletes Róma képével.* (Az én kiemelésem — Sz. Á.)

Bevallom, hogy ennek a különös gondolatmenetnek a logikáját egyáltalán nem értem. Ha csakugyan «négyyszögletes» volt Romulus városa — mint Förster bizonyítani szeretné —, akkor miért hasonlítja Plutarchos a «négyzet» szerkesztését a kör szerkesztéséhez? Miért kell a négyzet alakú városterületnek előbb a középpontját rögzíteni, s csak azután szerkeszteni meg a kerületét, mint ahogy ezt a kör esetében tesszük? — Tudomásom szerint a négyzet alakú geometriai idomot nem úgy szokták szerkeszteni, hogy előbb a középpontját rögzítik. — De még ha eltekintünk is ettől a logikai furcsaságtól, félrevezető Förster kísérlete más szempontból is. Hiszen nemcsak Plutarchos beszél Romulus városával kapcsolatban körről, — és az a Varro, akit pár sorral alább maga Förster idéz (De lingua lat. V 143: *post ea qui fiebat orbis, urbis principium.*) —, hanem tény az is, hogy a régi rómaiak a «város» (*urbs*) fogalmához mindig a «kör» (*orbis*) fogalmát kapcsolták, és sohasem gondoltak «négyzet alakú» geometriai formára.⁹ Az etruszk rítus szerint alapított itáliai város sohasem volt «négyzet alakú», mindig köralakú, vagy legalább is nagyjából köralakú volt.¹⁰ Kiemeli az alapítandó város köralakját stratégiai megfontolás alapján még Vitruvius is.¹¹

Förster ezt a világos és egyszerű tényt szeretné kétségbevonni, ragaszkodván a *Roma quadrata* kifejezés görög fordításához, a τετραγωνος szóhoz, amelyet minden további nélkül egyértelműnek és a *quadrata* fogalom helyes ókori tolmácsolásának gondol.

Még érdekesebb ennél Blumenthal kísérlete. Ő is megpróbálja eltüntetni az ellentmondást a két Plutarchos hely (Romulus 9 és 11) között. Csakhogy ő nem tagadja a köralakú Rómát a «négyyszögletű» kedvéért — mint Förster —, hanem az egyik régebbi kutatónak, St. Weinstocknak a tévedését¹² fejleszti tovább. Szerinte ugyanis Romulus nem egyszer, hanem egymásután kétszer alapította meg Róma városát. Előbb megépítette a «négyyszögletű Rómát», a *Roma quadrata*-t a Palatinuson, majd ezt követte egy második városalapítás, a köralakú Rómáé; ennek az utóbbinak azonban már a Comitium volt a középpontja. Az első alapításról lenne szó Plutarchos 9. fejezetében, a második-

⁹ Vö. Isid. Orig. XV 2, 3; Muller, *Izn*; Altitalisches Wörterbuch s. v. *orfis I* és *orfis II*: *orfis* lat. *urbs* «wohl identisch mit lat. *orbis*» etc. — Walde—Hofmann: *Etym. Wb.* 3. kiadás 219 az *urbs* és *orbis* szavak etymológiai rokonságát kétségbevonja ugyan, de idézi Georgiev (I. F. 56, 200) véleményét: «*orbis* aus **ghordis* samt der Dublette *urbs* = lit. *gardis* 'Gitter' usw».

¹⁰ Az etruszk rítusra vonatkozóan lásd a dolgozat második részét.

¹¹ De architect. I cap. V (41). *Collocanda autem oppida sunt non quadrata nec procurantibus angulis, sed circuitionibus, uti hostis ex pluribus locis conspiciatur; in quibus enim anguli procurant, difficulter defenditur, quod angulus magis hostem tuetur quam civem* etc. — Az idézetre Horváth János volt szíves felhívni a figyelmemet. Érdekes, hogy Vitruvius szövegében a *quadrata* szó egyértelműen «négyyszögletű» vagy éppen «négyzet alakú» jelent.

¹² St. Weinstock: *Röm. Mitt.* 45 (1930) 120 A 2. — Erre vonatkozólag lásd dolgozatomat: *Rhein. Mus.* 87 (1938) 160 A 1.

ról pedig a 11. fejezetben. — Azt hiszem, fölösleges lenne részletesen cáfolgatnom ezt az elgondolást, amelyhez *Blumenthal* még további messzemenő következtetéseket fűz. A dolgozat másik részéből úgyis kitűnik majd véleményem erről a kérdéstről. Itt csak arra hívom fel a figyelmet: *Blumenthal* ugyan megkonstruálja a kettős városalapítás elméletét, de még csak föl sem veti a kérdést: ugyan mi értelme lehetett volna az előbb négyszögletű majd utóbb köralakú városképeknek? Miért lett később a kör rokonszenvesebb Romulus számára, mint a négyzet, ha csakugyan kétszer alapított várost? Miért ragaszkodott előbb ahhoz, hogy az egyáltalán nem négyzetalakú Palatinust egy csak nehezen megszerkeszthető négyzetbe foglalja — mert *Blumenthal* ezt is bizonyítani szeretné róla —, holott később ugyanez a Romulus minden nehézség nélkül áttért a köralakú várostervre? — Ha már olyan merész elméletet konstruálunk, mint *Blumenthal*, akkor nem térhetünk ki ezek elől a kérdések elől sem.

A quadratus szó speciális jelentése

Mielőtt a szakrális eredetű *Roma quadrata* nevet megmagyaráztam volna azt kellett előbb bebizonyítanom dolgozatomban, hogy a régi latin nyelvben csakugyan voltak olyan kifejezések, amelyekben a *quadratus* szó nem «négyzet alakút», hanem «négy részből állót» vagy «négyfelé osztottat» jelentett. Ez a bizonyítás elvi szempontból azért fontos, mert ha sikerül kimutatni a szónak egy ilyen jelentését, akkor már nem utasítható el minden további nélkül az a feltevés sem: hátha éppen ez a jelentés érvlik a *Roma quadrata* névben. Tanulmányom a kevésbé lényeges példáktól eltekintve összesen öt olyan latin kifejezést sorolt fel, amelyekből világosan kitűnik a *quadratus* szó keresett jelentése. Ez az öt kifejezés a következő: *legio quadrata*, *versus quadratus*, *panis quadratus*, *parma quadrata* és *ager quadratus*. (Csak mellékesen jegyzem meg, hogy ezek a példák még tovább is szaporíthatók lennének, de a bizonyításhoz elég lesz ezúttal ez az öt is!)

Érdekes már most *Förster* és *Blumenthal* állásfoglalása ezeknek a kifejezéseknek általam javasolt magyarázatával kapcsolatban. *Förster* egyszerűen figyelmen kívül hagyja nemcsak az általam felsorolt öt latin kifejezésnek a meglétét, hanem még azt is, hogy magyarázatom éppen ezekből indult ki.¹³ *Blumenthal* viszont elismeri ugyan, hogy volt a latin *quadratus* szónak olyan jelentése is, amilyent bizonyítani akartam («négyfelé osztott»), de felsorolt példáimat «megrostálja». Az első kettő, a *legio quadrata* és a *versus quadratus* esetében igazat ad véleményemnek, a harmadikat, a *panis quadratus*-t, minthogy ezt csak jegyzetben említettem, figyelmen kívül hagyja, a negyedik és ötödik kifejezést, a *parma quadrata* és az *ager quadratus* javasolt magyarázatát pedig cáfolja. — Vegyük hát elő most újra mind az öt latin kifejezés magyarázatát.

1. *legio quadrata*. Hogy ez a kifejezés nem «négyzetalakú», hanem négy kisebb egységből álló (= «négyfelé osztott») legiot jelent, világosan kitűnik Festus glósszájából: *cum antea quattuor milium fuisset, unde etiam quadrata appellabatur*.¹⁴

¹³ Talán szabad lesz ezen a helyen kommentár és kiemelés nélkül idéznem azokat a szavakat, amelyekkel *Förster* tömören és magvasan elintézi az öt említett kifejezésre vonatkozó magyarázatomat:

«Suetonius Vesp. 20 statura quadrata-t emleget. A retorika terminológiája is ismeri: Quintilianus II 5, 9 levis et quadrata compositio vö. IX 4, 69. Szabó Á. is említi a *quadratus* szónak ezt a használatát: *wohlgebaut richtig und vollkommen*, de belecsúsztatja az értelmezésbe a *was aus vier Teilen zusammengesetzt, oder in vier Teile zu zerlegen ist* fogalmát, nézetem szerint teljesen jogtalanul».

A *statura quadrata* («tökéletes termet») kifejezés nálam csak mint mellékes példa zesrepelt az öt felsorolt kifejezésen kívül!

¹⁴ Festus 453 Lds: *sex milium et ducentorum hominum legionem primus Gaius Marius conscripsit, cum antea quattuor milium fuisset, unde etiam quadrata appellabatur*.

2. *versus quadratus*. Amiképpen a *legio quadrata* nem «négyzetalakú legio», ugyanúgy a *versus quadratus* sem «négyzetalakú vers». — Minthogy ebben a két esetben *Blumenthal* egyetért velem, nem szükséges további részletes bizonyítgatásba bocsátkoznom. Igazában csak azért említettem meg újra a *legio quadrata* és a *versus quadratus* példáját, mert ez a kettő már önmagában is megcáfolja *Förster* elgondolását. *Förster* ugyanis elismeri, hogy volt a latin *quadrata* szónak a «négyzetalakún» kívül — mint írja: «*tökéletességet* jelentő értelme» is. Csakhogy *Förster* megpróbálja a latin szónak ezt a jelentését a görög *τετραγωνος* hasonló értelmére, illetőleg ezen keresztül a pythagoreusok elméletére visszavezetni; az általam posztulált «négyfelé osztott», «négy részből álló» jelentést viszont határozottan tagadja. Dehát akkor talán a *legio quadrata*-t «*tökéletes legionak*», a *versus quadratus*-t pedig «*tökéletes versnek*» fordítsuk? — Nyilvánvaló, hogy *Förster* elmélete már ebben a két esetben sem állja meg a helyét.

3. *panis quadratus*. Régebbi dolgozatomban csak mellékesen egy jegyzetben említettem meg a *panis quadratus* kifejezést. Ezúttal hangsúlyozni szeretném, hogy a *panis quadratus* négyfelé osztott kerek alakú kenyér volt. Kitűnik ez a Moretum e. költemény 46—48 sorából, amelyek ennek a kenyérnek a készítését a következőképpen írják le:

iamque subactum
levat opus palmisque suum dilatat in orbem
et notat impressis aequo discrimine quadris

(«kerek kalácsot készít és keresztvágással négy részre osztja»).

4. *parma quadrata*. Amiképpen a *panis quadratus* négyfelé osztott kerek kenyeret jelent, ugyanúgy a *parma quadrata* is négyfelé osztott kerek pajzs. Ezt az állításmat dolgozatomban a következő Varro-idézéssel bizonyítottam:¹⁵

quem secuntur cum rutundis velites levés pármis
antesignani quadratis multisignibus tecti.

Magyarázatomat *Blumenthal* a következő két érveléssel szeretné megcáfolni: a Varro-idézetnek két alanya van: *velites levés* és *antesignani*; az előbbieknél pajzsa *parma rutunda*, az utóbbiaké pedig *parma quadrata*. Ezért a *parma quadrata* kifejezés nem is négyfelé osztott, hanem «erős, szilárd» pajzsot jelent. — Jellemző, hogy ennek az érvelésnek a meggyőző erejében maga *Blumenthal* sem bízott. Nyilván azért fogalmazta meg állítását ezúttal szerényen csak feltételes formában.¹⁶ Úgy látszik, sokkal fontosabbnak tartotta ennél a másik érvet: semmi értelme sem lett volna annak, hogy Varro kiemelje a pajzs négyfelé-osztottságát.¹⁷ — Válaszom erre a két érvelésre a következő. *Blumenthal* tévedett, amikor azt hitte, hogy az idézett mondatnak két alanya van: *velites levés* és *antesignani*; az utóbbi szó, *antesignani*, csak appositioja a *velites levés*nek, éppenúgy ahogy a *parma rutunda*-nak is csak appositioja a *quadrata* szó. Amiképpen önkényes és

— Említettem már, hogy a *legio quadrata*-ra való hivatkozást nem kifogásolja kritikussom. *Blumenthal* sem. Úgy látszik, éppen ez a Festus-glóssza győzte meg arról, hogy csakugyan van a latin *quadratus* szónak «négyfelé osztott» (vierteilig) jelentése is. *Blumenthal* tehát egyáltalán nem vonja kétségbe ennek a Festus-glósszának a szavahihetőségét. Ugyanakkor azonban mégis rosszallással jegyzi meg rólam: elhallgattam dolgozatomban, hogy ezt a Festus-glósszát csak Paulus Diaconus kivonata őrizte meg számunkra. — Bevallom, nem egészen értem *Blumenthal* rosszallását. Mert ha kétesértékű glósszáról lenne szó, akkor csakugyan nem lenne közömbös, hogy vajon közvetlenül Festus szövegéből vagy csak Paulus kivonatából ismerjük-e. Ebben az esetben valóban hangsúlyoznom kellett volna Paulus nevét. Minthogy azonban *Blumenthal* is hitelesnek tartja a glósszát, nem tudom, mennyiben befolyásolhatja a Paulusra való utalás vagy ennek az utalásnak elmulasztása az idézet bizonyító erejét? — Vagy talán inkább csak az bosszantotta volna ezúttal kritikussomat, hogy *Lindsay* kiadása helyett *Ponori Thewrewkét* használtam?

¹⁵ Varro Sat. Men. 21 (Bücheler).

¹⁶ «Szabós Deutung von Varro Sat. Men. 21 dürfte fehlgreifen, da quadratus hier den Schild der antesignani als kräftig, fest (wie bei Körnern vierschötig) bezeichnet, im Gegensatz zu den parmae der velites levés».

¹⁷ «Die Vierteiligkeit hervorzuheben lag kaum ein Anlass vor» — Csak mellékesen említtem meg ezúttal, hogy négy fejedelmi erény (*virtus, clementia, iustitia* és *pietas*) volt feltüntetve azon az arany díszpajzson is, amelyet a princeps a Res gestae Divi Augusti 34. fejezete szerint a senatustól kapott (*clupeus aureus in curia Julia positus*). A *clupeus* pedig közismerten kerek pajzs, hiszen Ennius az égboltot is *clupeus*nak mondja.

alaptalan ellentétet konstruálni a *velites leves* és *antesignani* megjelölésekbe — hiszen hogy ez a két név ugyanazokat a harcosokat jelöli, arról a Georges-szótár tanulmányozása is meggyőzhet akárkit —, ugyanolyan indokolatlan feltételezés az is, hogy a második sorban említett *parmae quadratae* nem azonosak az első sor *parmae rutundae*-ival.¹⁸ — Arra a kérdésre viszont, hogy vajon miért hangsúlyozták a kerek pajzs négyfelé- osztottságát, egyelőre csak azt felelem: pontosan azért, amiért az Iliás 18. énekében Homéros is részletesen elmondja, mi minden volt látható Achilleus pajzsán. — Mind a kenyér (*panis quadratus*) mind pedig a pajzs (*parma quadrata*) négyfelé- osztottságának szimbolikus értelmét elmondom majd a dolgozat második részében.

Az ötödik példával, az *ager quadratus* kifejezés magyarázatával külön fejezetben részletesebben kell foglalkoznom.

Ager quadratus

Legfontosabb bizonyítékom a *quadratus* szónak általam posztulált jelentésére az *ager quadratus* kifejezés volt. Ezt a terminus technicust Frontinus (p. 30, 14,1 Thulin) a következő szavakkal magyarázza: *duo iugera iuncta in unum quadratum agrum efficiunt, quod sint in omnes partes actus bini*. — Frontinus magyarázatából a következő tanulságot vontam le:

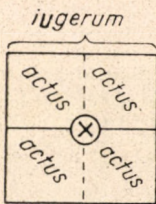
1. a *quadratus ager* nem azért nevezik *quadratus*-nak, mert «négyszögletű», vagy «négyzetalakú», hanem valami egyébről,

2. az idézet mellékmondatából — *quod sint omnes partes actus bini* — egyértelműen kiderül, hogy a *quadratus ager*-ben kell egy olyan pontnak lennie, amelytől minden irányban — előre, hátra, jobbra és balra — két-két *actus* fekszik. Ez a pont pedig csak a középpont, az egyes *actusok* választóvonalainak metszéspontja, vagyis az alábbi schématiszus rajzban az *x* pont lehet.¹⁹ Véleményem szerint tehát a *quadratus ager* is «négyfelé osztott ager».

Magyarázatomat *Blumenthal* a következő megfontolás alapján utasítja el.²⁰

Egy *iugerum* 240 × 120 láb. Két *iugerum* tehát egymás mellé helyezhető oly módon, hogy a kettőnek területe 240 négyzetláb legyen. Vagyis a *quadratus ager* — szerinte — bizonyára mégis csak onnan kapta a nevét, hogy «négyzetalakú».

Nem helyesli *Blumenthal* azt az interpretációt sem, amelyet a Frontinus-idézet mellékmondatához (*quod sint in omnes partes actus bini*) fűztem. Minthogy azonban gondolatmenetének logikáját nem értem, inkább csak idézem a szavait: «Der quod-Satz bei Frontin heisst nur: weil es 2 × 120 Fuss im Quadrat sein sollen, und damit ist alles von Szabó Gebaute zunächst als unbewiesen zu betrachten».

¹⁸ Csak mellékesen jegyzem meg, hogy van *Blumenthal* érvelésében egy másik súlyos logikai lapsus is. *Blumenthal* ugyanis ellentétet konstruál a *parma rutunda* (kerek pajzs) és a *parma quadrata* közé, «erős, szilárd pajzsnak» fordítván az utóbbit. Dehát mióta ellentéte a *kereknek* az *erős, szilárd*? Ha lenne egyáltalán ellentét az adott esetben a *rutunda* és a *quadrata* között, akkor ez csak a «kerek»-nek és a «négyzetalakú»-nak az ellentéte volna. Dehát akkor lettek volna talán olyanok a római hadseregben, akik kerek pajzsot viseltek, — ezek *Blumenthal* szerint a *velites leves* —, míg az *antesignani* pajzsai «négyzetalakúak»? — Ez az utóbbi gondolat nyilván *Blumenthal*-nak is túlmerész volt — hiszen «négyzetalakú» pajzsról egyáltalán nem tudunk! —, ezért követte el inkább azt a logikai lapsust, hogy a «kerek» ellentéte az «erős», «szilárd».

¹⁹ Meg kell jegyeznem, hogy az a schématiszus rajz, amelyet a Rhein. Mus. 87 (1938) 163 lapján adtam, nem tünteti fel helyesen a *iugerum* hosszúságának és szélességének arányát. *Blumenthal* kritikája ebből a szempontból helyes. Hangsúlyozom azonban, hogy a Frontinus-interpretáció szempontjából a schématiszus rajz arányainak kérdése az adott esetben mellékes.

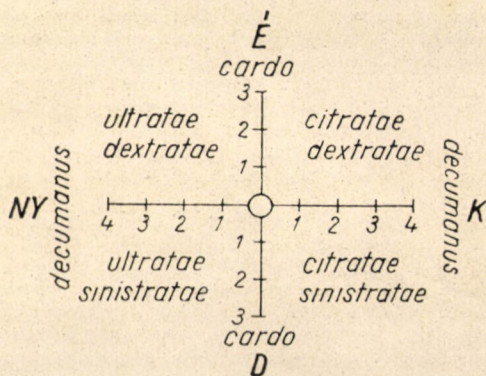
²⁰ *Blumenthal* ezzel kapcsolatban a következőket írja: «Szabó legt mit Recht Wert darauf zu zeigen, dass quadratus eine aus vier gleichen Teilen bestehende Einheit bezeichnen kann. Dabei ist ihm das Missgeschick unterlaufen, dass er seine Hauptstelle falsch erklärt hat» (Az én kiemelésem — Sz. Á.). Majd, miután ismertette a Frontinus-idézetre vonatkozó interpretációm, megjegyzi: «Jeder wird sehen, dass diese Beweisführung reichlich erzwungen klingt. Sie lässt sich aber auch als objektiv falsch erweisen». — Ha *Blumenthal* lapozgatta volna egyszer a «Gromatici veteres» 1848-as *Lachmann*-kiadását, aligha írja le ezeket a szavakat.

Világos tehát, hogy újólag be kell bizonyítanom interpretációm helyességét, mert úgy látszik, régebbi dolgozatomban kissé szűkszavú voltam.

Mindenek előtt emlékeztetni szeretnék arra, hogyan fordítottam annak idején Frontinus kérdéses mellékmondatát: *quod sint in omnes partes actus bini*, «mert minden irányban két-két actusból áll» (weil es in jeder Richtung aus je zwei actus besteht). A *partes* szót tehát «irány»-nak fordítottam. Csakugyan van is ennek ilyen jelentése, hiszen Cicero is beszél *partes Orientis*-ről, Horatius meg *Eoae partes*-ről; de van a latinban *pars meridiana*, *pars aquilonia* és *pars septentrionalis* is. Ne törődjünk most azzal, hogyan és miért lesz a latinban az eredetileg «rész» jelentésű *pars* szó egyszersm'nd «világtáj» és «irány» is, — vajon milyen osztásnak az eredménye lehet ez a különös jelentés-fejlődés? Inkább arra kell most felhívnom a figyelmet, hogy a római agrimensorok szaknyelvén az egyes «irányoknak» (*partes*) milyen speciális nevük volt. Az agrimensorok ugyanis földmérés közben nem keleti és nyugati irányról, vagy «részekről» beszéltek, hanem *partes citratae* és *partes ultratae*-ről; az északi és déli részeknek meg *partes dextratae* illetve *partes sinistratae* volt a nevük. Ezek a «részek» megtalálhatók voltak minden szabályszerűen felosztott földön, az ún. *ager adsignatus*-on; ezért is nevezték a négyféle földdarabot 1. *ager citratus et dextratus*, 2. *ager citratus et sinistratus*, 3. *ager ultratus et dextratus* és 4. *ager ultratus et sinistratus*-nak.

Rendkívül tanulságos a mi szempontunkból az a tanács, amelyet az egyik római agrimensor, *M. Iunius Nipsus* (kb. az. i. u. 4—5. században) ad arra vonatkozólag, hogyan határozhatja meg az ember, melyik «részen» is áll voltaképpen, ha egy ismeretlen felosztott földre került. «*Si in agro adsignato veneris, ut scias in qua parte agri sis, an in ultrata et dextrata, an in citrata et dextrata, an in sinistrata et ultrata, an in sinistrata et citrata, sic deprehendes*».²¹ A következőkben azután arról van szó, hogy a tájékozódni akaróknak több határkövet *plures lapides centuriales*) kell megnéznie, és azt kell szem előtt tartania, melyik irányban növekszik a számozás (*nota tibi, quomodo scriptura currat*), mert ebből kitalálhatja majd, hogyan vonták meg egykor a határokat (*sic et limites antea instituti sunt*). Az alapelv ilyenkor mindenesetre az, hogy a *decumanus*ok kelet-nyugati, a *cardo*-k pedig észak-déli irányban futnak. *Scias decumanos ita institutos esse ut in orientem et occidentem spectent: cardines vero meridianum et septentrionem scias spectare*...

Legérdekesebb azonban számunkra az, hogy mi derül ki a határkövek számozásából. Az agrimensor ugyanis azt mondja: ha azt vesszük észre, hogy a számok nyugat felé növekednek, akkor az *ultrata*-ban (*si numerus cardinum crescit in occidentem, erit pars ultrata*), ha viszont a számok kelet felé növekednek, akkor a *citrata*-ban vagyunk (*si cardinum numerus in orientem crescit, erit pars citrata*). Hasonlóképpen, ha a számok észak felé növekednek, akkor a *dextrata*-ban (*decumanorum numerus si crescit in partem septentrionis, erit pars dextrata*), ha meg dél felé, akkor a *sinistrata*-ban vagyunk (*si decumanorum numerus in meridianum crescit, erit pars sinistrata*). — Ebből a magyarázathoz minden kétséget kizáróan kiderül, hogy *M. Iunius Nipsus* szerint a tájékozódás egy *ager adsignatus*-on, az alábbi schéma szerint történik.

²¹ Lásd : «Die Schriften der römischen Feldmesser» (= *Gromatici veteres*) herausg. und erläutert von *F. Blume, K. Lachmann* und *A. Rudorff*, Berlin 1848, 290 kk.

Az *ager adsignatus* kiindulópontja tehát két egymásra merőleges egyenesnek, a *decumanus*-nak és a *cardo*-nak a metszéspontja; innen, a középpontból kezdődik a számozás minden irányban, pontosan ugyanúgy, mint a Descartes-féle koordináta-rendszerben.²² Azok a részek, amelyek ettől a ponttól nyugatra vannak, az *ultrata*-k («túlsók»), amelyek viszont keletre fekszenek, azok a *citrata*-k (innensők), mert az agrimensor nyugat felé néz; a tőle jobbra eső részek az északiak, a *dextrata*-k, a balra esők a déliek, a *sinistrata*-k.

Ezek után, azt hiszem, nem szükséges tovább bizonyítgatnom, hogyan kell értenünk Frontinusnak azt a bizonyos mellékmondatát: (*duo iugera iuncta in unum quadratum agrum efficiunt*,) *quod sint in omnes partes actus bini*. Az *omnes partes* kifejezés ebben a mondatban az agrimensorok szaknyelvéből származik; összefoglalja ugyanis ez a megjelölés (*in omnes partes*) a *partes ultratae* és *partes citratae binae*-t, illetőleg a *partes dextratae* és *partes sinistrae binae*-t. Az *ager quadratus* tehát, Frontinus szerint, nem azért kapta a *quadratus* nevet, mert «négyzetalakú», hanem azért, mert van benne egy olyan pont, amelytől minden irányban (*in omnes partes*) — előre, hátra, jobbra és balra — két-két *actus* fekszik; másszóval: a *quadratus ager* «négyfelé osztott ager»-t jelent.

*

Ez a magyarázat, azt hiszem, nemcsak az *ager quadratus*-ra vonatkozó régebbi interpretációmát igazolja, hanem lehetővé teszi azt is, hogy kiegészítsem azokat a gondolatokat, amelyeket vázlatosan már első dolgozatomban fölvettem.

Amiképpen az *ager quadratus* «négyfelé osztott földdarab», ugyanúgy négyfelé volt osztva minden *ager adsignatus* is. A különbség a kettő között csak az, hogy az *ager quadratus* mindössze két-két *actus*-ból áll minden irányban, míg az *ager adsignatus* tetszésszerű nagyságú lehet. Az *ager adsignatus limes*-ei a két egymásra merőleges tengely, a *decumanus* és a *cardo*. (Csak mellékesen jegyzem meg ezúttal: mennyire félrevezető lenne a *limes* fogalmat ebben az összefüggésben a mi «határ» szavunkkal fordítani; a *limes decumanus* egy másfajta szemléletből született meg, mint a mi «határ» fogalmunk.) Az *ager adsignatus* egy négyfelé-osztásnak, «négyelésnek» (*quadratio*, vagy *quadratura agri*) az eredménye. Ennek a négyfelé-osztásnak az agrimensorok gyakorlatában — úgy látszik — már csak praktikus értelme lehetett. De a római földmérők nagyon jól tudták, hogy ez a gyakorlat szakrális, kultikus eredetű. Ezt állítja Frontinus is (Agrimens. p. 27):

Limitum prima origo, sicut Varro descripsit, a disciplina etrusca. Quod aruspices orbem terrarum in duas partes dividerunt; dextram appellaverunt quae septentrioni subiaceret, sinistram quae ad meridianum terrae esset ab oriente ad occasum, quod eo sol et luna spectaret... aruspices altera linea ad septentrionem a meridiano dividerunt terram et a media ultra antica, citra postica appellaverunt. Ab hoc fundamento maiores nostri in agrorum mensura videntur constituisse rationem etc.

Rendkívül fontos számunkra ez a Frontinus-idézet nemcsak azért, mert hangsúlyozza az agrimensorok gyakorlatának szakrális-kultikus eredetét, hanem azért is, mert a következő lényeges szempontokra hívja fel a figyelmünket:

1. A tárgyalt négyfelé-osztás — *quadratio*, *quadratura agri* vagy *limitatio* — a *disciplina etrusca*-ból származik. Hogy ennek a ténynek az ismerete mennyire jelentős a *Roma quadrata* probléma megoldhatósága szempontjából, az majd kitűnik a dolgozat második részéből. Egyelőre csak annyit szeretnék megállapítani: az a körülmény, hogy a római agrimensorok *quadratio*-ja a *disciplina etrusca*-ból származik, már önmagában is arra mutat, hogy a *Roma quadrata* kifejezésnek általam javasolt magyarázata helyes. Hiszen tudjuk Plutarchosból, hogy a római városalapításnak a szertartása, úgy ahogy azt a hagyomány szerint Romulus végrehajtotta, ugyancsak a *disciplina etrusca*-ból származik.

2. Frontinus hangsúlyozza, hogy a *négyelés* eredetileg egy körnek, az *orbis terrarum*-nak a négyfelé osztása volt. Hasonlóképpen egy körnek a négyfelé osztásáról volt szó a *panis quadratus* és a *parma quadrata* esetében is. Ugyanígy egy körnek a négyfelé osztása a *Roma quadrata* is. — Egyébként csak az *orbis terrarum* szakrális eredetű négyfelé osztásából érthetjük meg a latin *pars* szónak a jelentésfejlődését is; ez a kultikus jellegű, és úgy látszik, elég gyakori «négyelés» volt az oka annak, hogy a négyfelé-osztás eredménye, a *rész*, *pars* «világtájat», «irányt» is jelenthetett.

²² Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a Descartes-koordináták természetesen eredetükben is azonosak a római agrimensorok *limes*eivel, a *cardo*-val és a *decumanus*-szal.

3. Az agrimensorok gyakorlatában az *orbis terrarum* négyelése nyugati orientációt követett. Csak nyugat felé fordulva lehetett az északi részeket *partes dextratae*-nek, a délieket pedig *partes sinistratae*-nek nevezni; de nyugati orientációra vall az is, hogy a nyugati részek neve *partes ultratae* («túlsók»), amelyek a szemlélő előtt vannak (*antica*), a keletiek pedig *citratae* («innensők»), amelyek a szemlélő mögött vannak (*postica*). (Lehet, hogy az *antica* és *postica* terminusok régebbiek, az *ultrata* és *citrata* pedig későbbi keletiek; a szakrális nyelv mindenesetre — mint látni fogjuk — az ANTICA és POSTICA kifejezéseket használta.) — Úgy látszik azonban az orientáció régebben *nem* volt mindig nyugati irányú. Cicero beszél pl. egy alkalommal egy szakrális jellegű cselekményről, az ún. *regionum descriptio*-ról; ez a *regionum descriptio* lényegében azonos a *quadratio*-val vagy *limitatio*-val. Cicero szerint a legendás Attus Navius augur a *regionum descriptio*-t a következőképpen hajtotta végre:

*Ad meridiem spectans in vinea media dicitur constituisse: quumque in quattuor partes vineam divisisset, tresque partes aves abduxissent, in quarta parte quae erat reliqua in regione distributa, mirabili magnitudine uvam, ut scriptum videmus, invenit.*²³

Ebből a szövegből látjuk, hogy lehetséges volt a *quadratio*, vagy *regionum descriptio* alkalmával a déli orientáció is.

Kiegészítésül hangsúlyozni szeretném még, hogy az *orbis terrarum*-nak az a négyfelé osztása, amelyet Cicerónak, Frontinusnak és általában a római agrimensoroknak a szövegéből most már nagyon jól ismerünk, a gyakorlatban többek között azzal a következménnyel is járt, hogy a *négyfelé osztott kör* a rómaiaknál szakrális szimbólum volt. Ezt bizonyítja pl. a következő szövegrészlet:

*Quare per aedes publicas in ingressus antiqui fecerunt crucem ANTICA et POSTICA? — Quia aruspices secundum aruspicium in duabus partibus orbem terrarum dividerunt; una parte ab oriente in occidentem, alia a meridiano in septentrionem etc.*²⁴

Összefoglalás

Az eddigiekből kitűnhetett, hogy bár a *Roma quadrata* kifejezés magyarázatát régebbi dolgozatom meglehetősen szűkszavúan okolta meg, a részletesebb okfejtés is lehetséges. Talán mielőtt lezárnám a dolgozatnak ezt az első részét, még csak a legutóbbi Cicero-idézetet (De div. 1, 17, 30) kell egy kissé részletesebben interpretálnom.

Cicero elmondja, hogy Attus Navius a szőlőskert legnagyobb fürtjét akarta megtalálni. Ezért megállott középen (*in vinea media dicitur constituisse*) és arccal délnek fordulva, vette botját, a lituust, hogy végrehajtsa vele a *regionum descriptio*-t. Minthogy a következő szavak kimondják: négy részre osztotta a szőlőskertet (*in quattuor partes vineam divisit*), a *regionum descriptio* nem állhatott másból, minthogy megvonta botjával, a lituus-szal a képzeletbeli *cardo* és *decumanus* vonalakat. Azután figyelte a madarak repülését mind a négy szektorban, majd amikor látta, hogy három szektorban nem kap kedvező égi jelet (*quum tres partes aves abduxissent*), a negyedikben kezdett kutatni, és csakugyan ott találta meg a keresett fürtöt (*in quarta parte, quae erat reliqua in regione distributa, mirabili magnitudine uvam ... invenit*).

Dehát mit osztott fel tulajdonképpen Attus Navius a *regionum descriptio* alkalmával? Csak a szőlőskertet? — Nyilvánvalóan nem. A képzeletbeli *cardo* és *decumanus* vonalak minden esetben az egész *orbis terrarum*-ot osztják fel. Ezen az *orbis terrarum*-on belül egy kisebb koncentrikus «kör» ezúttal a szőlőskert. Hiszen akárhol áll is az ember, mindig ugyanazt a teljes kört, az egész látóhatárt látja maga körül, mintha mindig ő lenne az *orbis terrarum*

²³ Cicero, De divinatione, 1, 17, 30, vö. Rhein. Mus. 87 (1938) 166 A 14.

²⁴ «Die Schriften der römischen Feldmesser» (Grom. vet. ed. Lachmann) 303 kk. és fig. 229.

JA.

középpontja; az a terület pedig, amelynek a közepére áll, a látóhatárral koncentrikus kisebb «kör». — Dehát vajon csakugyan «köralakú» lett volna az a szőlőskert, amelyet Attus Navius felosztott? — Azt hiszem, elég ezt a kérdést fölvetnünk ahhoz, hogy belássuk: a «négyelés» alkalmával egészen mellékes a felosztandó földdarabnak a valóságos geometriai formája. A szakrális gondolkodás ennél a műveletnél a szőlőskertet olyan «körnek» tekinti, amely koncentrikus az *orbis terrarum*-mal, függetlenül attól, hogy milyen geometrikus idom a szőlőskert a valóságban.

Végezetül hangsúlyozom: a *Roma quadrata* kifejezésnek általam javasolt magyarázata mellett eddig a következő érvek szólnak:

1. Romulus városa nem volt négyzetalakú, sokkal valószínűbb, hogy kör vagy legalább is nagyjából köralakú volt. Erre mutat nemcsak Plutarchos Romulus életrajzának 11. fejezete, hanem az a körülmény is, hogy a régi rómaiak a «város» (*urbs*) fogalmához mindig a «kör» (*orbis*) fogalmát kapcsolták és sohasem gondoltak «négyzetalakú» geometriai idomra. A *quadrata* szónak tehát ebben a kifejezésben — *Roma quadrata* — nem négyzetalakút, hanem valami mást kell jelentenie.

2. A *quadratio* és *quadratura* szavak «négyfelé-osztást» jelentenek. Maga a *quadratus* szó is félreérthetetlenül *négyfelé osztott köralakot* jelöl a *panis quadratus* és *parma quadrata* kifejezésekben.

3. Minden jel arra mutat, hogy a *Roma quadrata* kifejezés szakrális eredetű, mint ahogy szakrális jellegű Romulus egész városalapítási szertartása. A négyfelé osztott kör maga is szakrális szimbólum volt a rómaiaknál.

4. A hagyomány szerint Romulus csakugyan végrehajtotta a *regionum descriptio*-t, vagy másnéven: *quadratio*-t, *limitatio*-t a városalapítást megelőző augurium alkalmával (lásd Cicero de div. 1, 17, 30). Róma alapítása tehát a hagyomány szerint *quadratio*-val kezdődött.

Ennek értelmében régebbi dolgozatom állításait teljes egészükben változtatlanul fenntartom, az alábbiakban pedig megkíséreltem ugyanennek a magyarázatnak további kiépítését.²⁵

II

A Romulus-életrajz 11. fejezetében Plutarchos a városalapítás szertartásának leírása közben mondja: *εἶτα ὡσπερ κύκλον κέντρον περιέγραψαν τὴν πόλιν*.

A *κέντρον* szó jelentését (vö. *κεντέω*) a szótárak a következőképpen határozzák meg: «Stachel, Spitze, Spitze eines Zirkelschenkels», majd pedig: «der Ort, wo man den einen Schenkel des Zirkels einsetzt, um mit dem anderen einen Kreis zu beschreiben», vö. lat. *centrum*, «középpont». Eszerint tehát a *κύκλον κέντρον περιγράφειν* kifejezés azt jelenti, hogy «egy kört a középpont köré írni». Ha tehát Plutarchos azt mondja, hogy Romulus tanítómesterei «a várost mint egy kört a középpont köré írták», akkor az idézett szavak figyelmünket önkénytelenül is erre a középpontra irányítják. Mi volt a középpontja Romulus legendás köralakú városának?

²⁵ A dolgozat itt következő második részét még akkor írtam németül, amikor megjelent cikkem a *Rheinisches Museum*-ban. A fordítástól és lényegtelen kiegészítések-től eltekintve nem változtattam rajta.

Plutarchos előbb idézett mondata egy szakrális jellegű cselekmény leírásába tartozik. «Romulus a város alapítása előtt férfiakat hívatott magához Etrúriából, hogy ezek irányítsák munkáját a szent törvények és előírások szerint (*ἰεροῖς τισι θεσμοῖς καὶ γράμμασιν*), mint egy beavatási szer-tartásnál, egy *teleté*-nél. Kerek gödröt ástak ugyanis körülbelül a mai *comitium* táján és beledobták ebbe a gödörbe mindannak zsengejét, amit a hagyomány szépnek, a szükség pedig nélkülözhetetlennek tart. Végül aztán mindegyikük egy-egy göröngyöt is vetett ebbe a gödörbe — egy-egy göröngyöt, amelyet hazájából hozott magával —, majd mindezt összekeverték. Ezt a gödröt ugyanavval a szóval, mint az Olympost (= az égboltot) *mundus*-nak nevezik. *Aztán a várost mint egy kört a középpont köré irták.*»

Világosan láthatjuk ebből az összefüggésből, hogy az idézett leírás szerint Romulus köralakú, vagy nagyjából köralakú városának középpontja a *mundus*-gödör. — Az első kérdés, ami ezzel kapcsolatban fölmerülhet: hol volt a *mundus*-gödör, és hogyan értsük Plutarchos helymeghatározását? A szöveg ti. csak annyit mond: *körülbelül ott, ahol ma a comitium van, περί τὸ νῦν κομίτιον*. Ezek a szavak sok félreértésre adtak már alkalmat. Többen azt hitték, hogy Plutarchos csakugyan arról beszél: a *comitium*, tehát a későbbi *forum* területén volt a *mundus*-gödör.²⁶ Minthogy pedig a későbbi *forum* kívül esett Romulus hagyományos palatinusi városán, nem tudtak mit kezdeni ezzel a másik adattal, amely szerint a város középpontja a *forum*-on levő *mundus*-gödör lett volna. Egyesek még azt a feltevést is megpróbálták, csak hogy eltüntessék az ellentmondást: Plutarchos a Romulus-életrajz 11. fejezetében talán már nem is a legrégebb palatinusi városról beszél, ez talán egy másik, későbbi városalapítás lehet. — De igazában, azt hisszük, sokkal egyszerűbben is megmagyarázható Plutarchos helymeghatározása.

Mert gondoljuk csak meg, vajon miért beszél Plutarchos a *comitium*ról. Nyilván ő is tudja, hogy a *comitium* a római életben olyasféle szerepet játszik, mint a görögben az *ἀγορά*; ez a középpontja a városi életnek, tehát bizonyára középpontja a város területének is.²⁷ Minthogy pedig később a *comitium* volt a városi élet középpontja, bizonyára ott kellett lennie — Plutarchos elgondolása szerint — Romulus korában a *mundus*-gödörnek. Ez lehet a legegyszerűbb magyarázata annak a meglehetősen bizonytalan plutarchosi helymeghatározásnak: *körülbelül ott, ahol ma a comitium van*.

Többen észrevették már, hogy a Plutarchosnál leírt *mundus*-gödör nagyon emlékeztet Ovidius egyik leírására.²⁸ Ovidius is úgy tudja, hogy Romulus a városalapítás előtt egy gödröt ásott (*fossa*), amelybe zsenge-áldozatot és göröngyöket dobtak. Hogy ennek a gödörnek *mundus* lenne a neve, arról Ovidius nem beszél; sőt azt sem tudjuk meg leírásából, hogy kerek volt-e ez a gödör. Viszont Ovidius szerint ezt a gödröt betemették,

²⁶ *Blumenthal* Plutarchos idézett szavait így fordítja: «auf dem Comitium». Úgy gondolom, a *περί* praepositio accusativusszal ezt aligha jelentheti.

²⁷ Érdekes, hogy *Aristophanes* is leír a «Madarak»-ban egy fantasztikus várost, amely *κῶκλος τετραγώνος*, és amelynek a középpontjában éppen az *ἀγορά* van; *Aristoph. Aves* 1005—1006.

²⁸ Ovidius, *Fasti* 4, 820 k k:

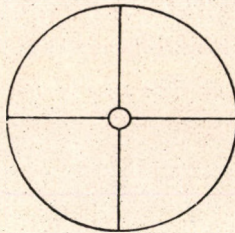
sacra Palis suberant: inde movetur opus.
Fossa fit ad solidum, fruges iaciuntur in ima
et de vicino terra petita solo.
Fossa repletur humo, pleneaque imponitur ara,
et novus accenso fungitur igne focus.

föléje oltárt emeltek; és tüzet raktak rajta. — Erről az utóbbiról meg Plutarchos nem beszél.

Látjuk tehát, hogy Ovidius leírása némileg eltér Plutarchos szövegétől, bár hangsúlyozzuk: kiegyenlíthetetlen ellentmondás nincs a kettő között. Elképzelhető lenne az is, hogy Ovidius és Plutarchos ugyanannak a hagyományának különböző részleteit emelik ki. Ez a kombináció azonban számunkra nem fontos. Mi most csak Plutarchos szövegét akarjuk interpretálni.

*

Romulus köralakú városának középpontja tehát Plutarchos szerint a kerek mundus-gödör, egy *βόθρος κυκλοτερής*. De ismerjük már ennek a középpontnak egy másik fontos szerepét is. A *Rheinisches Museum*ban közölt dolgozatom tanulsága szerint Romulus köralakú városának középpontjában találkozott az a két egymást derékszögben metsző képzeletbeli vonal — a *decumanus* és a *cardo* —, amely a városkört a négy világtáj irányában négy egyenlő cikkelyre osztotta. Ezért nevezték ezt a várost *Roma quadrata*-nak, «négyfelé osztott Rómának». A köralakú város középpontja, a kerek *mundus* gödör egyszersmind metszőpontja a két képzeletbeli világvonalnak, a *decumanus* és *cardo*-nak is. Eddigi megállapításaink értelmében Romulus városát, a *Roma quadrata*-t a következő schémának képzelhetjük el:

Erre a schémára később még visszatérünk. De előbb kutassuk még föl a *Roma quadrata*-városkép történeti és ideológiai hátterét.

Plutarchos azt mondja, hogy Romulus a városalapítás előtt Etrúriából hivatott magához férfiakat, hogy ezek irányítsák munkáját a szent törvények és előírások szerint. Úgy látszik tehát, a hagyomány az etruszkokat tartotta a városalapítás mestereinek. — Ezt nemcsak Plutarchosból tudjuk; Festus is beszél egy alkalommal az etruszkok rituális könyveiről, amelyek egyebek között a városalapítás szakrális ceremóniáját is leírják.²⁹ A városalapítás rítusa az ún. *disciplina etrusca* körébe tartozik.³⁰ De az etruszk kultúrára vall a város négy részre osztása is. Az *orbis terrarum* négyfelé osztását a rómaiak az etruszkoktól tanulták.³¹ Plutarchos szerint etruszk eredetű a

²⁹ Festus 285: *rituales nominantur Etruscorum libri, in quibus praescriptum est quo ritu condantur urbes* etc.

³⁰ Vö. *C. O. Thulin*: Die etruskische Disziplin 3 (Göteborgs Högskolas Aarskrift Bd. 15, 1909).

³¹ Cicero, *De divin.* 2, 42 és Varro (*Frontinus Agrimens.* p. 27), vö. *Rhein. Mus.* 87 (1938) 166 k.

mundus-gödör ceremóniája is. Meglehet ugyan, hogy mindez túlmutat az etruszk kultúra határain, de kétségtelen, hogy a római hagyomány ezeket etruszk eredetűeknek tartotta.

*

«Végül mindegyikük egy-egy göröngyöt dobott a *mundus*-gödörbe — egy-egy göröngyöt, amelyet hazájából hozott magával» — írja Plutarchos. A filológusok ezt az aktust a synoikismos szimbolikus cselekményének tartják. Amiképpen a különböző helyről származó göröngyök a *mundus*-gödörben egyesülnek, ugyanúgy egyesülnek új közösséggé a városalapítók, akik ezzel hazájukat is az újonnan alapított városnak rendelik alá.³²

Egyetlen hiánya ennek a magyarázatnak az, hogy nem veszi figyelembe az egész *mundus*-ceremóniát. Plutarchos nemcsak arról beszél, hogy az alapítók göröngyöket dobtak a gödörbe, hanem megemlíti a *zsenge-áldozatot* is. És ha meg lehetett magyarázni a göröngyök szimbolikus értelmét, talán az áldozati cselekmény vizsgálata is teljesebbé teheti a megértést.

Mindenek előtt azt szeretnénk tudni, melyik istenségnek mutattak be áldozatot az alapítók? Jóllehet sem Plutarchos, sem Ovidius nem nevezi néven azt az istenséget, aki a *mundus*-ceremónia középpontjában áll, azt hisszük, egy kis utánjárással könnyen kideríthetjük, melyik volt ez.

A zsenge-áldozat maga is a földművelés és a vegetatív élet valamelyik istenségére utal; általában ezeknek mutatnak zsenge-áldozatot (*primitiae*, *ἀπαρχαί*).³³

Még tovább vezetnek bennünket azok a kifejezések, amelyekkel Plutarchos a városalapítás rítusát jellemzi. Az egész szertartást *τελετή*-hez hasonlítja, a szent előírásokat pedig *θεσμοί*-nak nevezi. *Τελετή* és *θεσμοί* a görög Démétér-vallás jellegzetes kifejezései. Démétér és Persephoné a görögök *θεσμοφόρος* istenségei. — Önkénytelenül is felmerül ezután bennünk a kérdés, vajon nem a görög Démétérnek megfelelő itáliai Ceres istenség áll-e a városalapítás szertartásainak a középpontjában?

Licinius Calvus költő (Catullus egyik kortársa) mindenesetre Ceres érdemének tartja a nagy városok alapítását:³⁴

et leges sanctas docuit et cara iugavit
corpora et magnas condidit urbes.

Ugyanígy kiemeli az egyik ókori Vergilius-magyarázó is Ceres jelentőségét a városok alapításában.³⁵

Ha viszont a városalapítók áldozata Ceresnek szólt, akkor Ceresé kell legyen az a bizonyos *mundus*-gödör is. Csakugyan Festus (p. 142) azt írja erről a gödörről: *Cereris qui mundus appellatur*. Jól összevág ezzel az a felirat is (CIL 10, 3926), amelyik egy *sacerdos Cerialis mundalis*-t említ.

Mindezek alapján valószínű, hogy a Plutarchosnál leírt városalapítási ceremónia a Ceres-kultusz része. De mielőtt ennek a ceremóniának az értelmét kutatnók, vegyük szemügyre a *mundus*-gödörre vonatkozó antik adatokat.

³² St. Weinstock: Röm. Mitt. 45 (1930) 117 k. és L. Deubner: Hermes 68 (1933) 277 kk.

³³ G. Wissowa: RuKdR² 409 k.

³⁴ Frg. poet. lat. 84, fr. 6 (ed. Morel).

³⁵ Schol. Veron. Verg. Aen. 4, 58: alii dicunt favere nuptiis Cererem, ... et condendis urbibus praesesse.

Mundus-nak nevezi a latin kultikus nyelv az alvilági istenek (*dii inferi*) áldozó gödreit.³⁶ Az ének három napja, amelyen ez a gödör nyitva van (*mundus patet*), *dies religiosus*, mert amint Varro mondja: *mundus cum patet, deorum tristium atque inferum quasi ianua patet*.³⁷

Ugyanez a szerepe a *mundus*-gödörnek a Ceres-kultuszban is: ez az alvilág kapuja. Ezért nevezi a Vergilius-magyarázó azt a szicíliai barlangot, amelyen át a mythos szerint Ceres leszállt az alvilágba leánya után, *mundus*-nak.³⁸

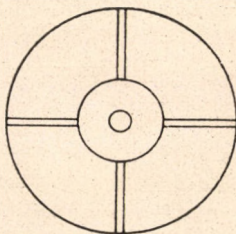
Az a Ceres, aki mint a *mundus* istensége ilyen kapcsolatban áll az alvilággal, természetesen nagyon emlékeztet a görög Démétérre. Démétérről is azt tartotta a görög mythos, hogy leszállt az alvilágba, és Démétérnek is voltak a görög kultuszban földalatti «megara»-i (vö. Pausanius 9, 8, 1).

*

Szicíliaiban, a mai Agrigentóban, találtak az archaeológusok több ún. «bothros»-t.³⁹ «Bothros»-nak nevezik a régészek azokat az áldozati gödröket, amelyek a bennük talált fogadalmi tárgyak tanúsága szerint a chthónikus istenségek kultuszához tartoztak. Ezek a szicíliai áldozati gödrök archaikus görög időkből származnak. — Különös figyelmet érdemel a mi szempontunkból az agrigentumi Démétér-szentély két kerek oltára; mind a kettőnek a közepén egy-egy *bothros* van.⁴⁰ — Hasonló kerek oltárokat csak Démétér és Persephoné eleusisi, illetőleg selinusi szentélyeiben találtak.

A Démétér-kultusznak ezek a kerek oltárai a római városalapítás leírására emlékeztetnek bennünket. Plutarchos szerint Romulus köralakú városának középpontja is egy *βόθρος κυκλοτερός* (= a *mundus*). Az előbb feltételeztük, hogy a városalapítás szertartásának középpontjában *Ceres* istennő áll, és övé a *mundus*-gödör is; most viszont hasonló áldozati gödrökkel találkoztunk a Ceresnek megfelelő szicíliai istenség, Démétér kultuszában.

Még tovább vezet bennünket egy másik archeológiai megfigyelés. Agrigentumban, nem messze a Dioskurok templomától, egy hatalmas kerek oltárt találtak; kora az i. e. 6. század lehet, átmérője 8,75 m.⁴¹ Az oltár két koncentrikus körből áll, amelyek közül a kisebbiknek a középpontja egy *bothros*. A két koncentrikus kört négy *kóhid* (küllő) köti össze, és ezek a küllők a négy világtáj irányában helyezkednek el, ilymódon:

³⁶ Serv. Verg. Aen. 3, 143: quidam aras deorum superiorum volunt esse . . . *inferorum vero mundos*. Vö. *Wissowa*: RuKdR² 38 A 4.

³⁷ Macrob. Sat. I, 17. — Vö. *St. Weinstock*: i. h. 111.

³⁸ Brevis Expos. in Verg. Georg. I, 38 (H. Hagen 213): in inferum descendit Ceres ut filiam reciperet . . . specus per quam descenderat, mundus est appellatus.

³⁹ *P. Marconi*: Agrigento arcaica 37 k.

⁴⁰ *P. Marconi*: Agrigento, topografia ed arte 69.

⁴¹ *P. Marconi*: i. m. 46 k. fig. 22, 23, 24.

vö.!!

Démétér agrigentumi oltára tehát egy négyfelé osztott kör, amelynek középpontja egy *bothros*. Nagyjából ugyanez volt Romulus városának, a *Roma quadrata*-nak schématisztikus alaprajza is. — Mi ennek a schémának az értelme?

Ceres nemcsak a földművelésnek és a vegetatív életnek az istensége, hanem mint görög neve *Démétér*, és a hasonló jelentésű latin *Terra mater* mutatják, a *Földanya* is. A *földet* értsük most legkonkrétebb latin jelentésében, azaz a föld = *orbis terrarum*, «a föld kerekése», egy hatalmas kör, amelyet a két világvonal, a *decumanus* és *cardo* négy egyenlő részre oszt. Démétér szicíliai oltára tehát szimbolikus képe magának a földnek, azaz a földisten-nőnek.

Hasonlóképpen szimbolikus képe *Ceres* istenségnek a *panis quadratus* is. Közismert, hogy a latin nyelv metonymikusan a kenyert *Ceres*-nek is nevezi. (Lásd ehhez a közmondást: *Sine Cerere et Libero friget Venus*.) Ezért lesz a kenyér (*panis quadratus*) ugyanolyan négyfelé osztott kör,⁴² mint maga az *orbis terrarum*.

De nemcsak az oltár és a *panis quadratus* szakrális-szimbolikus világgép, hanem Romulus városa a kerek és négyfelé osztott *Roma quadrata* is közepén a *mundus*-gödörrel.⁴³ (Csak mellékesen említem meg ezúttal, hogy az ókori keleti népek városai — úgy látszik — gyakran voltak hasonló értelemben világgép-projekciók. Ilyen világgép-projekció pl. Hérodotos leírása szerint (I 98) Déiokés városa, Egbatana is.)⁴⁴ — Kiegészítésül hozzáfűzhetjük ehhez, hogy a világgép a négyfelé osztott és kerek *parma quadrata* is. Hiszen az Iliás 18. énekében Héphaistos csakugyan az egész világot ábrázolja Achilleus pajzsán. A két pajzs-világgép, a *parma quadrata* és Achilleus pajzsa között «csak» az a különbség, hogy az egyik, a *parma quadrata*, szakrális-szimbolikus képe a világnak — bár Varro ezt is *multisignis*-nek mondja! —, míg a másik, Achilleusé valóságos, reális képe a világnak.

*

Végezetül arra szeretném még felhívni a figyelmet, hogy az elmondottak részben megkönnyítik egy olyan Festus-glósszának a magyarázatát is, amely a *Roma quadrata* kérdés kutatóinak eddig rendkívül sok nehézséget okozott. Ezt a Festus-glósszát a következőképpen olvashatjuk (Lds 310): *Quadrata Roma (locus) in Palatio ante templum Apollinis dicitur, ubi reposita sunt, quae solent boni ominis gratia in urbe condenda adhiberi, quia saxo munitus est siliceo in speciem quadratam. Eius loci meminit Ennius cum ait: «et qui sextus erat Romae regnare quadratae».*

Mindenekelőtt említsük meg, hogy az idézetnek ez a formája egy erősen korrupt szöveg többszörös emendációjának az eredménye. A *locus* szó pl. elengedhetetlen kiegészítés, mert különben az első mondatnak nem lenne alanya. A kéziratban *ominis* helyett «*hominis*», *munitus* helyett «*minitus*» áll. Az Ennius-idézetből *qui sextus erat* helyén a kéziratban «*quisest et erat*» állt.

⁴² Vö. *Darembert—Saglio* s. v. *pistor, pistrina*: Il semble établi, que chez les anciens les pains avaient presque toujours une forme arrondie, mais ils n'étaient pas nécessairement petits, on en connaît qui sont appelés grands dans les textes.

⁴³ Azzal a kérdéssel, hogy a két *mundus* szó («világ» és «áldozati gödör») hogyan viszonylik egymáshoz, ez a dolgozat nem foglalkozik!

⁴⁴ Vö. *Szabó Á.*: Óperzsa Novellák, Bpest 1948. 385, 4 j.

A *siliceo* pedig Förster javítása a kézirati «initio» helyett. — Ennyi javítás után azonban, azt hisszük, mégiscsak megmagyarázható a szöveg.

Ha ti. áttérünk a szöveg értelmezésére, azonnal megállapíthatjuk, hogy az idézet a *Roma quadrata* nevet két különböző értelemben használja. Az első mondat egy bizonyos *Roma quadrata*-ról beszél, amely az Apollo-templom előtt, a Palatiumon fekszik. Hogy ez egy *locus*, az kitűnik a második mondat bevezetéséből (*eius loci meminit Ennius*). Az Ennius-idézet azonban igazában semmi esetre sem erről a *Roma quadrata*-ról szólt; mert ha *Roma quadrata* egy hely (*locus*) egy templom előtt, akkor azon nem lehet uralkodni (*regnare*). Vagyis Ennius *Roma quadrata*-n mégis inkább a várost magát érthette. Bennünket azonban jobban érdekel most a másik *Roma quadrata*, az Apollo-templom előtti *locus*.

Az *ubi reposita sunt* szavakkal kezdődő és *adhiberi*-vel végződő szövegrészlet a Plutarchosnál leírt mundus-ceremóniára emlékeztet. Éppen ez a *reminiscentia* volt az oka annak, hogy ezt a *Roma quadrata*-t azonosították a mundus-gödörrel. «Itt helyezték el mindazt, ami a városalapításnál a jó óment biztosítja». Ezt a *Roma quadrata*-t azonban mégsem lehet minden további nélkül azonosítani a *mundus*-gödörrel. Az a *locus*, amely *saxo siliceo munitus est*, több mint maga a gödör; ez inkább az egész terep lehet. Természetesen a *species quadrata* itt sem jelenthet «négyzet alakú formát». Inkább a szicíliai Démétér-oltárhoz hasonló schéma lehet ez is. Miután pedig tudjuk, hogy *Roma quadrata*, a város maga, szakrális-szimbolikus képe a négyfelé osztott *orbis terrarum*-nak, nem lephet meg bennünket az sem, hogy a rómaiak a város szakrális nevével jelölték a mundus-gödröt magában foglaló áldozati terepet. Mindezt figyelembe véve a Festus-glósszát így fordíthatjuk: «*Roma quadrata*-nak nevezik azt a helyet a Palatiumon Apollo temploma előtt, ahol földbehelyezték mindazt, amit a város alapításakor a kedvező ómen biztosítása céljából felhasználtak. Nevét onnan kapta, mert kőből *species quadrata* alakúra építették.»